

BUXORO AMIRLIGIDA IRRIGATSIYA TIZIMINING AHVOLI VA HUKMDORLARNING SUG'ORISH TIZIMIGA MUNOSABATI

Eshqobilov Behzod Botir o'g'li,

Toshkent davlat texnika universiteti tayanch doktoranti

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0009-0005-9943-6400>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro amirligi irrigatsiya tizimi, hukmdorlar va oliy tabaqa vakillarining sohada amalga oshirgan ishlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Chorjo'y, Ustiy, Karki, Kalif, Qo'bodiyon, Qo'rg'ontepa, Hisor, Qorategin, Darvoz, Ko'lob, Baljuvon, F.Xo'jayev, I.Geyer, ariq, kanal, suvayirg'ich, tanob.

Аннотация: В данной статье представлены сведения об ирригационной системе Бухарского эмирата, работах, проделанных правителями и представителями высшего сословия на местах.

Ключевые слова: Чорджой, Усти, Карки, Калиф, Кободиян, Коргонтепа, Хисар, Каратегин, Дарваз, Колоб, Бальджуvon, Ф.Ходжаев, И.Гейер, ров, канал, водоотделитель, таноб.

Abstract: This article provides information about the irrigation system of the Bukhara Emirate, the work done by the rulers and representatives of the upper class in the field.

Keywords: Chorjoi, Usti, Karki, Kalif, Kobodiyon, Korgontepa, Hisar, Karategin, Darvaz, Kolob, Baljuvon, F.Khojayev, I.Geyer, ditch, channel, water separator, tanob.

Tabiiy-geografik jihatdan Buxoro amirligi viloyatlari Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo va Amudaryo sohillari va vohalarida joylashgan edi. Xususan, Xatirchi, Karmana, Ziyoviddin, Nurota viloyatlari – Zarafshon daryosi, Shahrisabz, Kitob, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Qarshi viloyatlari – Qashqadaryo vodiysi, Sherobod, Boysun, Dexinav, Sarijo'y viloyatlari – Surxondaryo, Chorjo'y, Ustiy, Karki, Kalif, Qo'bodiyon, Qo'rg'ontepa, Hisor, Qorategin,

Darvoz, Ko'lob, Baljuvon, Sho'g'non viloyatlari – Amudaryo bo'ylarida joylashgan edi.

Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixidan ma'lumki, Zarafshon daryosi suvidan Samarqand va Buxoro vohalarining dehqonchiligida foydalanilish bilan bir qatorda turli davrlarda Qarshi va Jizzax vohasi hududlarida sug'orma dehqonchilik faoliyatini kengaytirishda ham ma'lum miqdorda foydalanilgan.

XVI asrning ikkinchi yarmida Zarafshon daryosidan Mirzacho'lga Tuyatortar kanali chiqarilib, bundan ko'zlangan asosiy maqsad Jizzax vohasining suv ta'minotini yaxshilash va Mirzacho'lning janubi-g'arbiy qismini o'zlashtirishdan iborat edi. Bundan ko'rinadiki, avvalgi davrlarda Zarafshon daryosining suv hajmi ham, sug'orish imkoniyati ham ancha yuqori bo'lib, A.R.Muhammadjonov izlanishlar natijasida vodiyni sug'orma dehqonchilik maydoni hozirgi vaqtdagiga nisbatan ancha-muncha keng bo'lgan degan xulosaga keladi[1;130].

Buxoro amirligida Zarafshon daryosining suv miqdori 97,87 sajenni tashkil etgan. Amirlik hududiga eng ko'p suv Zarafshon daryosidan, Oqdaryo va Qoradaryo irmoqlaridan olingan. Oqdaryo va Qoradaryo Xatirchi shahrining quyi qismida birlashgan[1].

Buxoro amirligi irrigatsiya tizimi o'ziga xos xarakterga ega bo'lib, amirlikning g'arbiy qismi dasht tekisliklaridan iborat. Zarafshon daryosi ushbu hududlarni asosiy suv manbai hisoblangan. Buxoro amirligi hududida Zarafshon daryosidan 43 ta ariq qazib chiqarilib, ulardan 24 tasi daryoning o'ng qirg'og'idan va 18 tasi chap qirg'og'idan chiqarilgan. I.I. Geyer "Turkiston" nomli risolasida ushbu ariqlar umumiy maydoni 214 verstni, daryodan Buxoro tarafga qarab

uzunligi 1000 verstni tashkil qiladigan hududni suv bilan ta'minlaganligi, bundan tashqari bu ariqlardan shaharlar, dalalar, bog'rog'larni ta'minlagan umumiy soni 900 tadan iborat ikkilamchi ariqlar qazib chiqarilganligi haqida ma'lumotlar keltirilgan[3;180].

Yana bir asosiy suv manbalaridan biri bu Narpay hisoblanadi. Kattaqo'rg'on shahri yaqinidan olingan ushbu ariq Buxoro amirligining irrigatsiya, qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotida muhim o'rin tutgan. Tarixchi R.Tursunov tadqiqotlarida keltirilishicha, Zarafshon suvi iste'molining uchdan bir qismi Buxoro amirligi hisobiga to'g'ri kelgan. Zarafshon suvlari bilan sug'oriladigan yerlar Buxoro amirligining eng madaniy, hosildor va aholisi zich qismi hisoblangan[4;105].

Qashqadaryo daryosi Buxoro amirligining g'arbiy qismini suv bilan ta'minlagan. Hisor tog' tizmalaridan boshlanuvchi ushbu daryo, amirlik hududining Shahrisabz va Qarshi bekliklari sug'orish tizimida muhim ahamiyat kasb etgan. G'uzor daryosi Qashqadaryoga quyilishi natijasida daryoning sug'orish imkoniyati yanada oshgan. Shu bilan bir qatorda, Hisor tog'laridan boshlanuvchi kichik daryolar ham bo'lib, ular Karmana va Qarshi oralig'ida joylashgan tog'li hududlar va cho'llar orasidagi kichik maydonlarni sug'organ[3;181].

Buxoro tumanlari nomlari ularning asosiy sug'orish kanali nomi bilan atalgan. Masalan, Qoroko'l tumani nahrlarga bo'linar edi. Tumanning 9 qismida 7 ta nahr bo'lgan. Komot (birlikda — shoxa, shoxobcha) tumani 5 komga (1916 yili) bo'lingan. Komi Abu Muslim 4 ta komga, Pirmast tumani esa Rud (daryo)ga taqsim bo'lgan[5;5-7].

O'troq aholi sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanishga qulay bo'lgan hududlar va ularda joylashgan shahar va qishloqlarda istiqomat qilishgan. Mang'it amirlari ham o'zlaridan avvalgi davlatni idora etgan sulolalar kabi yangi sun'iy sug'orish inshootlarini qurish va eskilarini ta'mirlash masalasiga katta e'tibor qaratishgan. Sun'iy sug'orish tizimlarini tozalash, ta'mirlash va yangilarini bunyod etish o'z navbatida mamlakatda muhim ahamiyatga molik jarayonlarning kechishiga olib kelgan.

Xususan, bu jarayonlar natijasida sun'iy sug'orish tizimi yoqalab ko'chmanchi aholining o'troqlashish jarayoni kechdi. Buning natijasida esa dehqonchilikda band yerlarning kengayishiga zamin yaratildi.

Ushbu sulola hukmdorlari turli urug'lar o'rtasida yuzaga kelgan o'zaro nizolarni bartaraf etish maqsadida janjalkash urug'larni ishlov berilmagan yerlarga ko'chirib yuborishgan. Bu yerga ko'chirilgan urug' va qabilalar o'troqlashgach, aholining xo'jalik yuritishi uchun sun'iy sug'orish tizimlari barpo etilgan. Bu kabi jarayonlar, asosan, Zarafshon vohasida amalga oshirilgan. Jumladan, Sadriddin Ayniy "Samariya" asari tarjimasining debochasida quyidagi fikrlarni bayon etgan: "Samarqandning hozirgi obodligi 1780-yil, ya'ni amir Shohmurod hukmronlik davridan boshlangan bo'lib, 1809-yilda bir shahar yo'siniga kirgizildi"[6;13-14]. Bundan ko'rinadiki, amir Shohmurod O'ratepa, Toshkent, Andijon, Termiz, Kattaqo'rg'on aholisini Zarafshon bo'yi hududlariga majburiy ko'chirib keltirishi, ushbu hududda yangi yerlarni o'zlashtirilishi irrigatsiya tizimining yanada rivojlanishiga sabab bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, hududda Jo'yixurma va Jo'yisarazm kabi yirik ariqlar bunyod etilganligi va ushbu ariqlar aholining xo'jalik ehtiyojlari uchun xizmat qilganligi buning yaqqol dalilidir.

Amirlikda aholi asosan obikor, to'qay hamda lalmikor yerlarda zirotechilik bilan shug'ullanib kelgan. Sun'iy sug'orish yo'li bilan dehqonchilik faoliyati olib borilgan obikor yerlar deb atalib, ularning hajmi lalmi yerlar maydonidan katta edi. Bu yerlardan bir yilda ikki marta – bahor va kuzda ekin ekilib, hosil olingan.

Mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida sun'iy sug'orish inshootlari barpo etish va eskilarini ta'mirlash ishlariga ham katta e'tibor qaratilgan. Xususan, XVIII asrning 50-yillarida foydalanishga yaroqsiz va ta'mirtalab holga kelgan sun'iy sug'orish tizimlarini qayta tiklash ishlari ham olib borilgan. Jumladan, Darg'om kanalidagi suv ayirgich – to'g'on qayta ta'mirlangan. Urgut, Samarqand, Panjikent shaharlari va Sheroz

qishlog'i yaqinida Oqdaryo hamda Qoradaryodan qazilgan ariqlar tozalangan, yangilari bunyod etilgan.

Buxoro amirligida ko'pgina yangi ariqlar qazish ishlari amir Shohmurod hukmronlik yillarida keng ko'lamda amalga oshirilgan. Bunga misol tariqasida Urgut tumanidagi Qozonariq, Sheroz tumanidagi Tumanariq, Sug'ud tumanidagi Tog'uzariqni kiritish mumkin[10;267].

Mang'itlar sulolasi davrida Samarqand shahrida iqtisodiy o'sish ko'zga tashlanadi. Xususan, amir Shohmurod hukmronlik yillaridan boshlab shahardagi iqtisodiy hayot sezilarli darajada jonlangan. Iqtisodiy o'sish bevosita qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik rivoji natijasida yuzaga kelib, bunda suv inshootlarini ta'mirlash va tozalash borasida olib borilgan ishlarning ahamiyati katta. Jumladan, amir Shohmurod davrida sug'orish tizimiga keng e'tibor qaratilib, Samarqand shahridagi ariqlar va tomorqalar tozalanganligi G.Agzamova tomonidan o'zining tadqiqot ishlarida bayon etib o'tilgan[11;363].

Suv taqsimotida o'lchov birliklari sifatida tegirmon, tosh va quloq kabi birliklardan foydalanilgan. Tosh va quloq o'lchov birliklari tegirmon miqdorining yarmiga teng bo'lib, uning miqdori 10-15 tanob yerni sug'orishga yetarli bo'lgan.

Bundan tashqari, suv taqsimlash ishlarida ravoqdan ham foydalanilgan. Ushbu qurilma, asosan, tosh ko'priklarning ostida barpo etilgan bo'lib, uning yordamida 100 tanob yerni sug'orishga yetadigan miqdorda suv taqsimlab berilgan. Jumladan, Samarqand yaqinidan to Karmanagacha bo'lgan yerlarni sug'orishga qodir Zarafshon daryosining suvini taqsimlash uchun 21 ravoq mavjud bo'lgan.

Amirlik hududida jamoat ariqlari hisoblangan kanal va ariqlar bo'lgan, lekin bu ularning davlat tomonidan qurilganligini bildirmaydi. Sababi xazinadan mablag' ajratish yo'li bilan Tojikiston hududida xonlik tarixining so'nggi davrida, XIX asrning 70-yillaridan boshlab birorta ham kanal yoki sug'orish ariqlari qurilmagan. Davlatning roli shundan iborat ediki, u jamoat kanallari va

sug'orish ariqlarini o'ziga tegishli deb e'lon qildi va suvni tartibga solish, ularni toza va ozoda saqlash uchun mirob tayinladi. Suvdan foydalanganlik uchun aholi davlatga soliq to'lashi va ularni tozalash ishlarini olib borishi shart edi.

Turkiston o'lkasi, shuningdek, Buxoro amirligi iqtisodiyotining muhim bo'g'ini agrar sohaga asoslanganligi hech kimga sir emas. Unda inson hayoti uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat tarmoqlari uchun xomashyo ishlab chiqariladi. XX asr boshlarida mamlakatimizda irrigatsiya, sun'iy sug'orish ishlarining holati qoniqarsizligi, texnikaviy moslamalar yo'qligi, suv ta'minotining to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi, ko'plab katta yer maydonlaridan foydalanilmay kelinishi qishloq xo'jaligi samaradorligining pasayishiga olib keldi. Buxoroning iqlimi va geografik sharoiti yerlarni sun'iy sug'ormay turib, qishloq xo'jaligini rivojlantirishga imkoniyat bermaydi. G'arbiy Buxoroda, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarida ekin yerlarning ko'pchiligi sun'iy sug'orish yo'li bilan dehqonchilik qilinadi. Sharqiy Buxoroda, Surxondaryo va Amudaryoning yuqori qismida sug'orish talab qiladigan yerlar foizi katta. Biroq sug'orish shoxobchalari juda qoniqarsiz holatdaligi sababli ham katta hududlar foydalanilmay qolingan. Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarida mahalliy dehqonlarning talabini qondirish uchun sug'oriladigan yerlar miqdori yetarli darajada, ammo bu yerda sug'orish shoxobchalarini texnikaviy jihatdan takomillashtirishga yaxshi e'tibor qaratish bois ko'p yerlar o'zlashtirilmagan. Aholining Amudaryo suvidan foydalanishi uchun esa bir qancha texnikaviy inshootlar va moslamalar qurish zaruriyati yuzaga kelgan. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining Nozirlar Kengashi raisi Fayzulla Xo'jayevning irrigatsiya tizimini yaxshilash va samaradorligini oshirish maqsadida amalga oshirish lozim bo'lgan ishlar masalasida bergan fikrlari ahamiyatga molik. Bundan tashqari ushbu fikrlarda berilgan muammolarga yechimlar bevosita amirlik davrida suv masalasida yo'l qo'yilgan kamchiliklar tarzida qarash ham mumkin:

- magistral ariqlarda suv taqsimlaydigan to'g'onlar qurish va bu to'g'onlarni takomillashtirish;

- tegishli hududlarda eski quduqlarni qayta ta'mirlash va yangilarini qurish;

- suv va yer tanqisligidan qiynalayotgan turkman hududlarida sug'orish kanallarini qurish;

- suvni uzluksiz ravishda to'g'ri taqsimlash va suv iste'mol qiluvchilarning suvdan tejab foydalanishlarini ta'minlash maqsadida butun suv shoxobchalarini texnikaviy jihatdan yaxshilash;

- sug'orish tizimining barcha tarmog'ini va ularning shoxobchalarini hisobga olish hamda vaqti-vaqti bilan tozalab, kengaytirib turish yo'li bilan suv shoxobchalarini to'la tartibga solish lozim[12;373-374].

Shuningdek, u Buxoro qishloq xo'jaligini rivojlantirish masalasidagi ishlab chiqqan davlat dasturida irrigatsiya tizimi bilan bog'liq quyidagi takliflarni keltirib o'tgan edi:

- irrigatsiyaga doir butun programmani to'la ravishda bajarish;

- qishloq xo'jalik maktablarini tashkil etish hamda aholi orasida nazariy bilimlarni tarqatish[12;378];

Zarafshonning janubi va shimolidagi adir va vodiylar, tog' cho'qqilaridagi qoyalardan tashqari asosiy hudud qattiq jazirama va uzoq yozning quruqligida bir xil, qalin gil tuproq bilan qoplangan. Asosiy ekiladigan o'simliklar katta miqdorda suv talab qiladi. Shuning uchun, agar o'simliklar sun'iy sug'orilmasa, tuproq qisman o't-o'lan bilan qoplangan. Ammo bu o'simliklar ham yozning boshida yo'qoladi va faqat tog'larda, aniqrog'i quyosh nurlari kamroq ta'sir qiladigan va tuproq namligini ancha uzoqroq saqlaydigan chuqur chuqurliklarda, o'simlik yozning ikkinchi yarmigacha qoladi. Tuproqning bu xususiyati butun landshaftga cho'l ko'rinish beradi, ammo inson tuproqni sun'iy ravishda kerakli miqdorda suv bilan ta'minlashi bilanoq darhol yo'qoladi. Keyin bu tuproq eng unumdor bo'ladi, keyin u qalin o't bilan qoplangan, keyin bu yerda cho'ldagi jannat vohalariga o'xshash dalalar va bog'lar paydo bo'ladi.

Sharqiy Buxoro hududida bir qancha

ariqlar bo'lib, ular XIX asrdan ancha oldin qurilgan. Bu tuzilmalarning xarakterli jihati shundaki, tog' etagidagi daryolar qirg'oqlari bo'ylab ular juda qisqa va tor, tekisliklarda esa uzun va keng edi. Masalan, Qoratog'daryoning eng sohilida joylashgan Qoratog' qishlog'i yaqinida har birining uzunligi 3-3,5 km dan oshmaydigan 4 ta sug'orish ariqlari bo'lgan. Hozirgi Dushanbe shahri o'rnida 2 ta sug'orish ariqlari – Sariosiyo va Shohmansur bo'lib, ular Shohmansur, Sariosiyo qishloqlaridagi oz miqdordagi yerlarni sug'organ. Yangibozor hududi daryoning chap qirg'og'idan oqib o'tgan o'n kilometrlik Kofirnihon arig'idan sug'orilgan.

Ko'lob hududida eng muhimlari Surxobdan boshlanib, o'nlab qishloqlarning yerlarini sug'organ Daxana va Ziraki ariqlari bo'lgan. Biroq ularning uzunligi 10-15 km dan oshmagan.

Qorategin, Darvoz va Pomirda Panj va Surxoba daryolarining turli irmoqlari qirg'oqlari bo'ylab juda kichik ariqlar qurilgan. Shuning uchun bu vodiylarda suv manbalari boy bo'lishiga qaramay, tog' sharoiti tufayli suvdan foydalanish imkoni bo'lmagan, buning natijasida Hisor, Ko'lob, Qorategin, Darvoz vodiysining butun hududida yomg'irli dehqonchilik keng tarqalgan edi.

Vaxsh vodiysi bundan mustasno bo'lib, u yerda Qo'rg'ontepa va Komot bekliklari joylashgan edi. Bu yerda iqlim sharoiti yomg'irli dehqonchilikni rivojlantirish uchun qulay emas edi. Bu hududlarda asosan sun'iy sug'orish hisobiga dehqonchilik amalga oshirilgan. Vaxsh daryosidan o'nlab kilometrdan ortiq masofada Qo'rg'ontepa va Jilliko'l ariqlari qurilib, bu beklik yerlarini sug'orish imkonini berdi.

Bu boradagi ahvol amirlikning g'arbiy viloyatlarida yanada og'ir edi. Uzunligi 400 km bo'lgan yagona Zarafshon daryosi Samarqand, Kattaqo'rg'on, Buxoro va Qorako'l tekisliklaridan oqib o'tib, vohalarni hosil qiladi, lekin na chap, na o'ng tomondan irmoqlar kelib quyilmaydi. Shuning uchun uning suvlari sug'orish uchun to'liq ishlatilgan va har ikki qirg'oqda joylashgan

aholi zich joylashgan hududlarning ehtiyojlarini to'liq qondira olmadi.

Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, butun hududda davlat tomonidan nazoratning yo'qligi va miroblarning loqaydligi natijasida Zarafshon suvlari turli befoyda ko'lmak, suv omborlari va botqoqliklarda isrof bo'lib ketgan. Natijada kanallarning quyi qismida yashovchi odamlar butunlay suvsiz qolib ketishdi, bu esa ko'pchilikning noroziligiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, Qorako'l vohasi aholisi qattiq aziyat chekdi. Bu hudud xonlikning janubi-g'arbiy hududining chekka burchagida joylashgan bo'lib, uning aholisi Zarafshonning quyi oqimidan foydalanib, jamoalar tomonidan qurilgan ikkita katta kanal (Naxri Kunquli va Dug'ul) va xususiy shaxslar tomonidan 31 ta sug'orish ariqlari qurilgan. Viloyat ehtiyoji uchun 140 tosh suv kerak bo'lsa, mirob atigi 10 tegirmon suv chiqargan, 20 ta toshdan suv uchun soliq undirgan. Natijada 155160 ta tanob yerning 77720 tasi yetishtirishga yaroqsiz bo'lib qoldi[13].

Buxoro amirlari tomonidan turli davrlarda hududda suv yetishmasligi sababli Zarafshon daryosi oqimini o'zgartirishga harakat qilingan. Buxoro amiri Muzaffarxon (1834-1885 yy.) Karmanaga hokimlik qilgan davrda Zarafshon daryosi suvini Qal'ayi Bus tomonga yo'naltirib, Karmana va uning atroflarini obodonlashtiradi. Biroq Muzaffarxonning Karmanani obod qilish jarayonida daryo suvidan oqilona foydalanmaganligi, amirlikning boshqa hududlari uchun zarur bo'lgan suv taqsimotini inobatga olmasligi oqibatida Zarafshon daryosi suvlari bilan oziqlanuvchi Qorako'l vohasida suv tanqisligi kuzatiladi va ko'p ziroatgoh va qishloq xo'jaligi maydonlari suvsizlikdan katta zarar ko'radi[7;189].

Amirlik amaldorlari tomonidan suvdan oqilona foydalanishda yo'l qo'yilgan kamchiliklarga o'sha davrning adolatli qozilari ham o'z munosabatlarini bildirib o'tganlar. Ana shunday qozilardan biri 1860-1870 yillarda Buxoro amirligining Qorako'l vohasida qozilik qilgan Mulla Abdulvohid bo'lib, amir Muzaffarning Zarafshon daryosi suvini taqsimotni inobatga olmasdan boshqa

hududga oqizganligi natijasida Qorako'l vohasida yuzaga kelgan suv tanqisligidan norozilik tariqasida amirga suv taqsimotidagi muammolar to'g'risida shikoyat xatini yozgan. Maktubda Mulla Abdulvohid amaldorlarning suv taqsimoti borasida amirlik hududlarida, jumladan, Qorako'l zaminining suv taqsimotidagi ulushiga rioya qilinmayotganligi, suvsizlik natijasida qishloq xo'jaligi ekinlari zarar ko'rayotganligi, bunday holatda aholi qanday soliq to'lay olishi mumkinligini qayd etadi[8;108].

Qorako'l tumanlarida kanallar qurish choralari ko'rilmagan. G'arbiy Buxoroda ishlagan Qozi Abdulvohid Sadr dehqonlarning shikoyatlarini, ularning amaldorlar bilan bo'lgan nizolarini doimiy ravishda hal qilishga majbur bo'ldi. U to'plangan hujjatlar asosida amirga hisobot berib, Qorako'l uchun yangi kanallar qurish, suvdan noqonuniy foydalanishga qarshi kurashni kuchaytirish zarurligiga ishonitirdi. Bularning barchasini u amirga yo'llagan "Suv rejimini tartibga solish va sug'orish tizimini kengaytirish to'g'risida"[9]gi ma'ruzasida bayon qiladi. Biroq, amir bu yo'lda hech narsa qilmadi. Bu hudud aholisi ochlikni boshdan kechirib, o'limga yo'l qo'ymaslik uchun Samarqand vodiysidan Xorazm chegaralariga ko'chib kelgan.

Albatta, kambag'al dehqon shaxsiy mehnatni qo'llash va ko'p yerlarni o'zlashtirish yoki kanal qurishga qodir emas edi, garchi rasmiy ravishda unga yo'l ochiq edi. Bunday yerlarni o'zlashtirish yoki o'zlashtirilmagan yerlarga kanal va ariq qurish uchun katta mablag' sarflanishi, dehqon va chorvadorlarda yo'q bo'lgan mehnat resurslari va chorva mollarini safarbar etish talab qilinardi. Buni amalga oshirish faqat boylar va qabila boshliqlarining ixtiyorida edi, ular hashar yoki boshqa usul bilan qishloqdoshlarini safarbar qilish, shariatning belgilangan qoidalaridan foydalanish, katta miqdorda yer-suv o'zlashtirish va ularni xususiy mulkka aylantirish mumkin edi.

Zarafshon daryosida suv yetarli bo'lmagan yillarda vohalar to'la miqdorda bo'lmasa ham, o'z ulushlariga binoan suvga ega

bo'lishgan. Suv tanqisligi yuqori bo'lgan yillarda vohalarga, ayniqsa, quyi Zarafshon vohasi hududlariga suv yetkazib berish masalasi amirlik sug'orish tizimidagi eng muhim va murakkab masalalardan biri hisoblanib, uning oqilona hal etilishida bevosita Buxoro amirlarining aralashuviga ko'ra amalga oshirilganligini ko'rishimiz mumkin. Agrar turdagi mamlakatlar uchun eng asosiy daromad manbai yer va suv ekanligini inobatga olsak, bu masalaga nega yuqori darajada e'tibor qaratilganligini anglash qiyin emas.

Sharqiy Buxoro vohasini suv bilan ta'minlash masalasida ham jiddiy muammolar ko'zga tashlangan. Ushbu hududni suv bilan ta'minlovchi asosiy manbalar Surxondaryo va Sherobod daryolari hisoblangan. Amudaryodan esa Termiz va Sherobod aholisi qisman foydalanishgan. Voha dehqonchiligida bu daryoning deyarli ahamiyati bo'lmagan. Surxondaryo va Sherobod daryolarining yuqori va o'rta oqimlarida sug'orish tizimi yaxshi yo'lga qo'yilgan. Biroq ushbu hududlarda ham suv zaxiralari kamligi sababli aholi suvsizlikdan aziyat chekkan. Irrigatsiya tizimining nihoyatda pastligi va soddaligi sababli yerlarning bir qismi qurib, ikkinchi qismi botqoqlashib borgan. Misol uchun, Denov hududida 15 ming desyatina yer botqoqlashgan[14;97].

Ahmad Donish asarlaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amirligida suv tanqisligi yuqori bo'lgan hududlarda aholi, ayniqsa, dehqonchilik faoliyati bilan shug'ullanuvchi aholi suv taqsimoti va ta'minotining betartib hamda beqarorligi sababli o'z turar joylarini tashlab Rossiya hududiga ketib qolganligi qayd etilgan.

Shuni ta'kidlash joizki, ma'lum hududda dehqonchilik xo'jaligining u yoki bu yo'nalishining tashkil topishi, dastlab, hududning iqlimi, tuproq unumdorligi, suv ta'minoti va ushbu mahsulotga bo'lgan ehtiyoj va ushbu ehtiyojning qay darajada daromat keltirishi kabi omillar bilan uzviy bog'liq. Biroq, suv tanqisligiga duchor bo'lgan hududlarda asosiy omil suv ta'minotiga borib taqaladi.

Yuqorida keltirilgan tarixiy manba va adabiyotlardagi ma'lumotlar va tahlil etilgan fikrlarga asoslangan holda, XIX asrdan boshlab Buxoro amirligi sug'orish tizimi va suv ta'minoti masalasida pasayish davri yuzaga kelganligi, asrlar davomida shakllangan suv taqsimoti tartiblari yo'qolib, buning natijasida Quyi Zarafshon vohasi hududlari og'ir suv tanqisligiga uchraganligini ta'kidlab o'tish joiz. Bu muammo bevosita bir nechta jarayonlarning ta'siri natijasida yuzaga kelgan:

Birinchidan, sug'orish tizimida foydalanilgan inshootlarning zamon talabiga mos emasligi, turli xil tabiiy yoki turli omillar ta'sirida tezda yaroqsiz holatga kelishi;

Ikkinchidan, suv taqsimotiga mas'ul ayrim shaxslar tomonidan mansab lavozimlarini suiste'mol qilinishi;

Uchinchidan, mamlakat siyosiy va iqtisodiy boshqaruv jarayonida beqarorlikning yuzaga kelishi va boshqa bir qator omillar ta'sirida Buxoro amirligining ayrim vohalarida sug'orish tizimi va u bilan bevosita bog'liq bo'lgan qishloq xo'jaligining vayron bo'lishi natijasida aholi asrlar davomida shug'ullangan faoliyati va turar joyini tark etish, amirlik xazinasi daromadlari miqdorining kamayishi va turli iqtisodiy muammolar yuzaga kelishiga olib keldi.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muhammadjonov A.R. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. (Qadimgi davrdan to XX asr boshlarigacha). T.: "Fan". 1972. – B.130.
2. O'zMA, I-3-fond, 1-ro'yxat, 17-yig'ma jild, 6-varaqning orqasi.
3. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – С.180.
4. Tursunov R.N. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhit muhofazasi masalalari. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Toshkent: 2023. – B.105
5. Мухамеджанов А.Р. Населенные пункты Бухарского эмирата. – Т.: Университет, –

C.5-7.7.

6. S. Ayniy. "Samariya"ning o'zbek tilidagi tarjimasiga yozilgan so'z boshi.T.: "Meros", 1922. –B.13-14.
7. Мирзо Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон... – Б. 189.
8. Мирзакулов Б. Қорақўл тарих силсиласида. – Тошкент, 2015. – Б. 108.
9. Qozi mulla Abdulvahobning Buxoro amiriga qilgan xabari. Buxoro viloyat muzeyi 9831/12 sonli hujjat.
10. O'zbekiston tarixi. (Eng qadimgi davrdan bugungi kungacha) I jild. –T.: "Ma'naviyat", 2023. –B. 267.
11. Agzamova G.A. XVI-XIX asr birinchi yarmida Buxoro xonligida kechgan jarayonlarda Samarqandning tutgan o'rni. – B. 363.
12. Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. T 1. — T.: "Fan", 1976, B.373-374, 378.
13. Qorako'l amaldorining viloyatdagi yer-suv munosabatlari haqida amirga bergan hisoboti. Buxoro viloyat muzeyi. 9728/12-sonli hujjat.
14. Ochildiyev F. Surxon vohasi bekliliklaridagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar (XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari). – T.: "Abu matbuot-konsalt", 2008. – B.97.